

La memòria històrica a Colòmbia

Cap a una política pública amb perspectiva de gènere

N. 10 · novembre de 2013

ISSN: 2014-2765 DL: B. 27244-2013

Marta GRAU REPULLO

Una política de la memòria per a una societat que vol passar de la violència a un horitzó de pau i democràcia persegueix una revisió, visibilització i reconeixement dels errors del passat per avançar cap a un futur més vivible amb relacions més justes i equitatives. Les relacions de gènere no poden quedar fora d'aquest esforç. Aquest *policy paper* pretén donar una mirada a com s'estan representant les feminitats i masculinitats i els acords entre sexes en els documents del Grupo de Memoria Històrica a Colòmbia, amb l'objectiu de remarcar la importància de la incorporació d'una mirada de gènere en aquests exercicis. A partir de l'anàlisi es fan un seguit de recomanacions que poden ser útils a grups d'investigació, gestors/es de memòria i aquelles persones que prenen decisions sobre polítiques públiques a Colòmbia.

Context

La signatura de la pau a Colòmbia sembla cada dia més a prop. Per més que el camí sigui ple de revolts, s'estan donant els passos i el clima que permeten intuir més a la vora que lluny escenaris d'acord amb les dues guerrilles més importants, les FARC-EP i l'ELN. No obstant això, les parts en disputa parlen sense silenciar les armes, i els enfrontaments i la violència continuen sent la realitat quotidiana a les regions del país.

Enmig del conflicte també es viu un escenari de postconflicte, o el que alguns acadèmics han encertat a anomenar "justícia transicional sense transició", iniciat el 2005 després de la signatura d'un acord de desmobilització entre l'anterior govern i els paramilitars.

En aquest context complex es comença a dibuixar un entramat legal que va obrint la porta al que podria ser una política pública de la memòria a Colòmbia. La Llei de Justícia i Pau (975 de 2005) que, si bé va ser molt criticada per la impunitat que podia representar, per la seva debilitat en la garantia del desarmament real de l'estructura paramilitar i del no reagrupament

posterior de les persones desmobilitzades —temors lamentablement confirmats en major o menor mesura— posa per primer cop a l'agenda pública del país els drets a la veritat, la justícia, la reparació i la no repetició.

Aquesta Llei de Justícia i Pau crea la Comisión Nacional de Reparación y Reconciliación, que, tot i que no es pot assimilar a una comissió de la veritat, sí que té com un dels seus objectius elaborar i difondre una narrativa sobre el conflicte armat a Colòmbia que identifiqui les raons per al sorgiment i l'evolució dels grups armats il·legals. A aquest efecte es va crear el Grupo de Memoria Històrica (d'ara endavant GMH), que des de finals de 2008 ha produït 24 informes públics de memòria històrica i que recentment ha culminat la seva tasca principal: entregar un informe sobre l'evolució i el desenvolupament dels grups armats organitzats al marge de la llei que han operat al país. L'esforç del GMH va rebre una forta empenta amb la Llei de Víctimes i Restitució de Terres (1448 de 2011), que crea el Centro de Memoria Històrica, que assumeix i enforteix el grup.

Anàlisi

La memòria històrica

Com reconeixen els informes del GMH, un conflicte armat intern de seixanta anys de durada penetra de forma profunda en la mentalitat i la forma de pensar i actuar de les persones. En conseqüència, per poder construir un futur diferent és fonamental aturar-se a pensar què va passar, per què, on i com. Les víctimes necessiten saber on són els seus familiars per plorar-ne la pèrdua i la societat necessita revisar el passat, reescriure la seva història per així, també, començar-lo a superar. La memòria històrica és indispensable per al procés de dol, un instrument terapèutic que contribueix a la recuperació gradual d'una societat colpejada durant diverses generacions.

Tanmateix, la memòria històrica no s'ha de limitar a explicar els errors del passat, sinó que ha d'aprofitar el potencial que té per no repetir els fets, per fer efectiu el "mai més". No n'hi ha prou de donar a conèixer les atrocitats, cal reconèixer els errors comesos. La narrativa de la memòria pot contribuir a instal·lar una sanció col·lectiva de la violència, a la seva deslegitimació, al mateix temps que té l'oportunitat i la responsabilitat de destacar els beneficis de la democràcia i la pau.

La incorporació d'una mirada de gènere

Una política de memòria històrica començat el segle XXI no es pot permetre errors del passat, ja que això és justament el que pretén prevenir. D'aquesta manera, no pot amagar ni ser aliena a les estructures discriminatòries i excloents que es van donar a l'origen del conflicte que, per tant, van ser prèvies al seu esclat, i que, a més a més, s'hi van exacerbar i perpetuar. Conèixer i reconèixer el sistema patriarcal i l'impacte de la violència sobre les dones és una estratègia necessària per a la transformació cultural i política que requereix la construcció de la pau. D'una banda, pot definir un nou sistema de valors que deslegitimi tota mena de violències i, per tant, tota mena de violències contra les dones. Així mateix, un major coneixement de la realitat de gènere és clau també per a l'acció dels governs en el disseny de polítiques i estratègies que no permetin la repetició de la discriminació.

La memòria, per tant, no es conforma amb la recuperació de la situació anterior a l'esclat de la guerra, sinó que pretén la definició col·lectiva d'un escenari amb relacions més equitatives i justes entre diferents que permeti la convivència i la tramitació democràtica de la diversitat.

Les dones, com altres col·lectius subalternitzats, han estat excloses de la construcció de la nació, del discurs

de la història oficial. En massa ocasions la seva veu també ha estat silenciada en la narrativa dels conflictes. La historiadora Joan W. Scott justifica la importància de la mirada de gènere en la guerra, atès que les relacions de poder entre nacions i l'estatus dels subjectes colonials s'han fet comprensibles (i d'aquesta manera han estat legítims) en termes de relacions entre home i dona. La guerra i la pau impliquen relacions de poder, de la mateixa manera que la memòria, i en aquest sentit no poden ser enteses sense reconèixer les lògiques, interessos i necessitats diferents entre els sexes.

La memòria històrica no es pot permetre repetir errors del passat ja que això és justament el que pretén prevenir

No abordar el discurs de la memòria a través d'una anàlisi de gènere no solament representaria una oportunitat perduda, sinó que suposaria que aquest no podria sinó aspirar a una pau incompleta en què la perpetuació de la discriminació de les dones impediria la consolidació d'una democràcia justa amb ple gaudi de drets per a tota la ciutadania.

Efectes positius i reptes futurs

El GMH reconeix la importància de la incorporació d'una perspectiva de gènere en els discursos de la memòria i fins i tot fa una reflexió interna i una aposta política que plasma en el document *La memòria històrica con perspectiva de gènere*.

A partir de l'anàlisi del discurs d'alguns dels informes publicats,¹ es poden entreveure efectes ben interessants de la incorporació d'una mirada de gènere en els relats. D'altra banda, també es perceben alguns reptes.

En general, els discursos del GMH evidencien una preocupació per les dinàmiques de gènere i per evitar la perpetuació de papers estereotipats afavoridors de desigualtat. Cal destacar que la inclusió de la mirada de gènere no es limita ni es concentra en temes de violència sexual, com ha passat en diversos dels esforços realitzats per comissions de la veritat en el passat. Les relacions de gènere es plantegen com quelcom complex i amb impacte en qualsevol situació o circumstància analitzada.

Tanmateix, es dona un tractament desigual de la temàtica depenent de l'informe analitzat. Hi ha informes que tenen les dones com a protagonistes, altres s'esforcen per fer transversal el gènere tot procurant que aquest no s'evapori en l'intent, i altres concentren en subapartats o subcapítols l'anàlisi del diferent impacte de la guerra en els homes i en les dones. A *Mujeres que hacen historia. Tierra, cuerpo y política en el Caribe colombiano* i *El Placer. Mujeres, coca y guerra en el Bajo Putumayo*, tots dos centrats en l'experiència de les dones, el GMH compleix amb el seu objectiu polític de situar les experiències de les dones en el centre del relat històric de la guerra. A més a més, es procura presentar informació desagregada, encara que el llenguatge de gènere no sigui suficientment apropiat per a les mans que escriuen.

En general, en els diversos informes, no s'amaga que les dones poden tenir molts papers en una societat en guerra (igual que en una societat en pau), i el més significatiu és que en moltes ocasions s'intenta fer èmfasi en el seu poder. Si bé la majoria de les dones que figuren en els informes són víctimes —i això té lògica per l'objectiu de la memòria i per la realitat de l'afectació del conflicte sobre les dones—, aquestes no es presenten des d'etiquetes estereotipades: víctima dèbil, dependent i fràgil. Se les presenta normalment des de la reivindicació de la dignitat.

Saber què va passar, per
què, on i quan, amb una
anàlisi de gènere,
permet plantejar polítiques
més justes per a la
no repetició

No obstant això, no s'aconsegueix de forma completament integral en la mesura que també es reconeixen reductes de reproducció estereotípica de papers tradicionals de gènere, com l'equiparació de la dona amb la desorientació i la debilitat o amb la seva definició a partir de la relació amb altres éssers humans (generalment homes): dona de, filla de, etcètera.

Sense caure en l'estereotip fàcil que equipara les dones amb el pacifisme —metàfora molt present fins fa poc fins i tot en la teoria feminista—, en els treballs del GMH es tracta molt per sobre el paper de les dones en els grups violents. Se'n menciona la presència, però no s'aprofundeix en la matèria. Es pot destacar, a més, que la poca informació oferta permet deduir que aquestes dones, des de la seva posició de "violentes", reproduïen estereotips masculins i de vegades fins i

tot propicien la discriminació i l'abús de poder contra altres dones.

Així mateix, els homes no es representen de forma unívoca. Apareixen en gran mesura com a "guerrillers" o "paramilitars", però també es mostren exemples d'homes víctimes directes i indirectes i líders de la transformació social i comunitària. També s'evidencia el desassossec d'alguns homes (especialment joves i vells) a l'hora de reproduir els estàndards del que suposadament correspon a la masculinitat hegemònica.

Un darrer aspecte examinat en els informes és el paper dels actors de la guerra en els acords de gènere. El paramilitarisme es presenta com una institució promotora del masclisme i del control fins a l'esfera íntima dels comportaments dels homes i les dones, conforme a patrons patriarcals tradicionals. Les víctimes tenen una percepció diferent de la guerrilla, perquè regula i intervé davant del maltractament i fins i tot davant de la violació dels homes a les seves dones. Tanmateix, per a això imposa comportaments a homes i dones que reproduïen l'ordre patriarcal. També es reconeix i es fa palès el masclisme institucional, com ara en l'informe *El Salado. Esa guerra no era nuestra*, a partir de l'exemple del tracte a les víctimes per part d'institucions de l'estat com la Fiscalia.

Amb el seu treball, el GMH també situa en l'escena processos organitzatius de dones o viatges polítics de transformació de víctimes a líders que contribueixen a plantejar el paper que ha jugat el conflicte en els processos d'emancipació i apoderament de les dones. En la mesura que qualsevol transformació en la vida de les dones té repercussió en la vida dels homes, també es relata el malestar d'alguns homes davant d'aquests viratges de les dones vers l'autonomia.

L'explicació del que va passar, per què, qui ho va fer, on i quan, tamisada per una anàlisi de gènere, contribueix a poder plantejar estratègies i polítiques més justes i més encertades i coherents en nom de la no repetició.

En la seva mateixa producció discursiva, el GMH reconeix la memòria com un mecanisme que contribueix a la guarició col·lectiva a través de l'experiència individual i posseeix capacitat d'incidència en la transformació estructural cap a un futur millor i més digne.

Recomanacions

És fonamental per a una política de la memòria reconèixer i incorporar una perspectiva de gènere en tot el procés, en el disseny i ús d'eines i en la producció del discurs de reescriptura del passat. Per aquesta raó, es recomana considerar els següents aspectes:

1) Examinar la perspectiva de gènere des d'un punt de vista global

El disseny d'un exercici de memòria històrica ha de passar per un sedàs de gènere des del minut 0: definició de missió, visió, objectius, estratègies i eines; definició d'equips amb paritat entre homes i dones i amb formació i sensibilització en gènere.

2) Analitzar les causes de la discriminació de gènere

L'anàlisi ha d'aprofundir en les relacions de poder que hi ha entre sexes. Les dades presentades han d'estar separades per sexes. D'altra banda, l'anàlisi no s'ha de reduir al moment que es va iniciar el conflicte, sinó que ha de penetrar i aprofundir en les causes estructurals de la discriminació de gènere. Si aquesta explicació no aflora per part de les persones que ofereixen testimoni, tampoc si es tracta de dones, els equips de gestió de memòria han de plantejar preguntes sensibles i adequades per facilitar la presa de consciència sobre les situacions de desigualtat i victimització. A través de la memòria, l'exercici d'autoreconeixement i verbalització de la seva pròpia situació per part de les dones pot representar l'inici d'un procés d'apoderament i d'augment de la seva capacitat d'agència.

3) Abordar les relacions de gènere en la seva complexitat

S'han d'analitzar les relacions de gènere de forma complexa i no concentrar-se en la problemàtica de la violència sexual, sense desmerèixer amb això la seva terrible gravetat. Centrar-se en un sol tema redueix la magnitud de la problemàtica de les relacions de gènere. També pot incórrer en la promoció d'un nou estereotip en què es vincula les dones amb el conflicte a través del seu cos i la seva sexualitat. Es podria córrer el risc de reactualitzar, a través de la memòria, paradoxalment i contradictòriament, mirades sobre la feminitat que van justificar i encara justifiquen la seva discriminació i la violència que s'ha exercit sobre elles, com prevé el GMH en el seu document.

4) Incloure un llenguatge sensible al gènere

El discurs ha de cuidar el llenguatge de gènere. Si bé els diccionaris encara accepten la generalització del masculí com a genèric de gènere humà i, per tant, el seu ús no suposaria un error gramatical, no superar-lo sí que suposa un error des d'un punt de vista polític en

autors/es que reescriuen el passat per reescriure el futur. Si en el discurs de la memòria no s'esmenta el que ha estat silenciats durant segles, tampoc se li estarà atorgant rellevància en la nova societat que configuri el postconflicte.

5) Donar un paper protagonista a les víctimes

Les víctimes s'han de posar al bell mig de la producció del discurs. Si es diu que la majoria de les víctimes supervivents en el conflicte colombià són les dones, aquestes han de tenir un paper fonamental en la construcció d'una nova narrativa inclusiva.

Abordar el discurs de la memòria sense una anàlisi de gènere ens conduiria a una pau incompleta i a una democràcia sense plens drets per a tota la ciutadania

6) Contemplar la interseccionalitat de la identitat femenina

Les dones no s'han de presentar com un tot homogeni en la mesura que no existeix una experiència única de ser dona. La identitat femenina s'encreua amb múltiples categories com la classe, l'ètnia, la procedència urbà/rural, l'edat, la religió, l'afiliació política, etcètera. A més a més, aquestes identitats es poden transformar durant la vida d'una dona. Sota aquest supòsit, analitzar l'opressió de les dones com a éssers universals i aïllats no té sentit. Les feminitats per les quals passa una dona poden suposar diferents formes d'exclusió i discriminació que se superposen i per tant l'anàlisi de l'opressió i els mecanismes per subvertir-la no es poden ni s'han de separar.

7) Evitar la reproducció d'estereotips femenins

La representació de la feminitat tampoc no ha de caure en la reproducció d'estereotips. Mites que reproduïen la visió tradicional del que és ser dona en el camp de batalla són els que identifiquen el sexe femení amb la víctima i li imposen atributs com la debilitat, la dependència o la fragilitat. Així mateix, no és vàlid etiquetar les dones com a pacífiques per naturalesa. Com assenyala Caroline Moser, no té sentit suposar que quan les dones s'apoderen i

guanyen agència sempre són actius socials que donen suport a la pau i estan en contra de la violència.

Algunes vegades ho seran i unes altres no. Igual que els homes. De fet, suggerir que les dones no poden ser violentes representa pràcticament defensar un punt de vista antifeminista. Al capdavant, la presentació de les dones com a pacífiques pel fet de ser dones és essencialista, les despolititza i acaba perpetuant les relacions de dominació que semblen inqüestionables atès que són donades per la natura.

8) Emfatitzar les feminitats que subverteixen els papers tradicionals

Cal prioritzar la presentació d'històries de vida de dones víctimes i mostrar actituds transgressores pel que fa als papers tradicionals atribuïts. Això contribueix, d'una banda, a visibilitzar processos d'apoderament de les dones i, d'una altra, a llimar reticències davant de possibles nous acords de gènere més igualitaris. La guerra obliga les dones a assumir papers tradicionalment masculins com ara el productiu o el polític. La lluita pels drets dels qui van perdre durant la guerra i pels drets dels qui van quedar les situa en recorreguts polítics que mai no haurien explorat. Lluny de debilitar o negar l'agència, autoproclamar-se com a víctima i/o supervivent pot contribuir a fer que les dones es percebin com a subjectes de drets i els permeti afiançar la seva reivindicació política.

9) Allunyar-se dels mites de la identitat masculina hegemònica

La representació de les masculinitats tampoc no ha de caure en mites castrants vinculats a la identitat masculina hegemònica. David Gilmore la defineix a partir de les "tres P": protecció, provisió i potència. Els homes són els qui més morts sumen en les guerres i veuen també caure germans i pares, per la qual cosa són víctimes directes i indirectes de la violència. És clau reivindicar el paper de víctima i el dret dels homes a sofrir. D'una banda, no reconèixer ni considerar els homes com a víctimes és silenciar una realitat de gènere en els conflictes. Reconèixer aquesta realitat, contribueix a afeblir un mite negatiu per a la equitat de gènere i la recerca de la pau com és el mite de la invulnerabilitat masculina.

10) Emfatitzar les masculinitats que subverteixen els papers tradicionals

De la mateixa manera que en el cas de les feminitats, és convenient emfatitzar les masculinitats que subverteixen els seus papers tradicionals, cosa que contribueix a un nou sistema de valors. No és just que els homes només es puguin presentar com els qui tenen més fortalesa i capacitat per afrontar la guerra i les seves conseqüències. Ells han de tenir també l'oportunitat de reconèixer i fer públic el seu sofriment a primera línia de foc o a la rereguarda. Si la societat els permet desempallegar-se d'imperatius culturals

com l'obligació de ser sempre fort i de ser, en exclusiva, el proveïdor i protector dels seus, es contribuirà a mitigar la dificultat que tenen per tramitar el dolor i el llegat de la violència. Els homes necessiten camins de guarició fora del silenci, la frustració i la impotència que els condueixin a un viatge de transformació en positiu. Un futur amb nous acords de gènere més justos inclou la creació d'espais d'autoreconeixement i expressió per a noves masculinitats no hegemòniques.

SOBRE L'AUTORA:

MARTA GRAU REPULLO és llicenciada en Periodisme per la Universitat Autònoma de Barcelona i en Humanitats per la Universitat Oberta de Catalunya amb estudis de postgrau en cooperació internacional, resolució de conflictes i construcció de pau. Actualment és consultora per al Programa de les Nacions Unides per al Desenvolupament a Colòmbia.

RENÚNCIA DE RESPONSABILITAT:

Les opinions expressades en aquesta publicació no reflecteixen necessàriament les de l'ICIP.

ⁱ Trujillo. *Una tragedia que no cesa* (2008), *El Salado. Esa guerra no era nuestra* (2009), *La Rochela. Memorias de un crimen contra la justicia* (2010), *Mujeres que hacen historia. Tierra, cuerpo y política en el Caribe colombiano* (2011), *El Placer. Mujeres, coca y guerra en el Bajo Putumayo* (2012).

INSTITUT CATALÀ INTERNACIONAL PER LA PAU

L'Institut Català Internacional per la Pau (ICIP) és una institució pública, però independent, que té com a principal objectiu promoure una cultura de pau i facilitar la resolució pacífica i la transformació dels conflictes. Les activitats de l'ICIP estan relacionades amb la recerca, la transferència de coneixement, la difusió d'idees i la conscienciació, així com amb la intervenció sobre el terreny. Amb la investigació com una de les seves prioritats, l'ICIP té un interès especial en fomentar la recerca original que aportí nous resultats, no només en el camp teòric sinó també en l'aplicació pràctica de solucions. És en aquest context, en què s'emmarca la publicació de la sèrie *Policy papers* de l'ICIP.

www.icip.cat / icip@gencat.cat